

Oikeudenmukaisuus reiluutena

Johdanto

Yhteiskuntafilosofi John Rawlsin elämäntyö *A Theory of Justice* (1999, Harvard University Press, Cambridge), suomeksi *Oikeudenmukaisuusteoria*, on kaikessa vaatimattomuudessaan puheenvuoro oikeudenmukaisuudesta ja inhimillisen oikeuden järjestämisestä yhteiskunnassa. Yli 500-sivuisen teoksen pääsanoman Rawls itse tiivistää lauseeseen ”*justice as fairness*”, oikeudenmukaisuus reiluutena. Pohdin tässä esseessäni yleisluontoisesti sitä, mitä Rawls tällä lauseella ja koko yhteiskuntateoriallaan on halunnut sanoa oikeudenmukaisuudesta.

Oikeudenmukaisuuden periaatteet

Rawls on hahmotellut käsityksensä oikeudenmukaisuudesta kahdeksi pääperiaatteeksi sekä niitä yksityiskohtaisemmin ohjaaviksi kahdeksi prioriteettisäännöksi. Ensimmäinen periaate on vapausperiaate: jokaisella henkilöllä tulee olla yhtäläinen oikeus laajimpaan mahdollisimpaan vapauksien järjestelmään, mihin kaikilla muillakin on yhtäläillä oikeus. Oikeudet ovat siis rajattomia siihen saakka, kunnes ne loukkaavat toisten oikeuksia. Toinen periaate on eroperiaate: sosiaaliset ja taloudelliset epätasa-arvoisuudet tulee järjestää niin, että ne ovat eniten hyödyllisiä kaikkein vähäosaisimmille ja ne liittyvät sellaisiin asemiin ja tehtäviin, joita kaikilla on yhtäläinen oikeus ja mahdollisuus tavoitella. (s. 52-53)

Prioriteettisäännöt ovat nimensä mukaisesti sääntöjä, jotka ohjaavat päätösten tekemistä ja lakien säätämistä kohti oikeudenmukaisuutta. Ne koskevat pääperiaatteiden sisäistä arvojärjestystä ja tilanteita, joissa arvojen välille syntyy vastakkainasettelu. Ensimmäinen sääntö on vapausprioriteetti: oikeudenmukaisuuteen liittyvät vapaudet järjestetään *leksikaaliseen*, eli ”aakkoselliseen”, järjestykseen, jolloin alemman tason vapauksien laajentaminen ei saa olla ristiriidassa ylemmän tason vapauksien toteutumisen kanssa. Ainoastaan rajatulle joukolle sallittu vapaus voi olla hyväksyttävä vain, jos se kokonaisuudessaan vahvistaa vapauksien ja oikeuksien järjestelmää, ja epätasa-arvoinen vapaus on hyväksyttävä vain jos vähäisemmän vapauden saavat kelpuuttavat tilanteen. Toinen sääntö on oikeudenmukaisuusprioriteetti: oikeudenmukaisuus ohittaa *leksikaalisesti* muiden muassa tehokkuutta ja kokonaisyhyvinvointia koskevat seikat. Mahdollisuuksien epätasa-arvon tu-

lee helpottaa niitä, joilla on heikoimmat mahdollisuudet, ja vaikeuksista kärsivien taakkaa pitää helpottaa yhteisin ponnistuksin. (s. 266-267)

Alkutilanne ja tietämättömyyden verho

Yksin oikeudenmukaisuuden periaatteiden muotoilun pohjalta oikeudenmukaista yhteiskuntaa ei kuitenkaan voi syntyä. Rawlsin oikeudenmukaisuusteorian kenties vaikeimmin hahmotettavissa oleva, mutta samalla myös keskeisin, kokonaisuus on alkutilanne, jossa yhteiskunnan oikeudenmukaiset eli ”reilut” säännöt sovitaan. Alkutilanne on yhteiskuntasopimusteorioiden luonnontilaa vastaava hypoteettinen ajaton ja paikaton tilanne, jossa kaikki yhteiskunnan yksilöt kokoontuvat pohtimaan lakia ja järjestystä. Keskustelu tapahtuu sellaisessa neutraalissa ja sitoutumattomassa ympäristössä, tietämättömyyden verhon, ”*veil of ignorance*” takana, missä kukaan ei tiedä omaa positiotaan yhteiskunnassa. Tämä koskee niin sosioekonomista asemaa, perhettä, mihin sukupolveen syntyy kuin omia henkilökohtaisia ominaisuuksia, heikkouksia ja vahvuuksia. (s. 118-121)

Perustavimmalla tasolla käsitys oikeudenmukaisuudesta reiluutena juontuu-kin juuri tästä alkutilanteesta, ”*initial status quo*”:sta. Järjestelmä on hyvä ja toimiva, eli oikeudenmukainen, kun sen keskeisimmät pelisäännöt on sovittu yhdessä ja reilussa hengessä. Yhteiskunnasta tulee reilu, koska kukaan ei osaa ennustaa tietämättömyyden verhon takaa omaa paikkaansa siinä, vaan alkutilanteessa kaikki pyrkivät tekemään yhteiskunnasta mahdollisimman vapaan ja pluralistisen. Näin yksilöt maksivoivat hyötynsä riippumatta siitä mihin asemaan joutuvat, koska epätasa-arvoinen ja vapauksia rajoittava yhteiskunta saattaisi kostautua yksilön omalle kohdalle. Tämä Rawlsin ajatus kytkeytyy tiukasti eroperiaatteeseen, eli eriarvoisuuden hyödyttää eniten vähäosaisia, kun eriarvoisuudesta päättäjät eivät tiedä kuka on vähäosainen ja kuka ei. (s. 15-19)

Vaikka Rawlsin ajatus alkutilanteesta ja tietämättömyyden verhosta ovat täysin hypoteettisia, ne ovat kuitenkin käyttökelpoisia työkaluja reaalimaailman yhteiskuntajärjestyksen muotoilussa. Rawls itse katsoo tämän parhaiten toteutuvan perustuslaillisen demokratian kautta, jossa deliberatiivinen harkinta mahdollisimman laajassa ja avoimessa keskustelussa muodostaa alkutilannetta vastaavan tilan. Alkutilanne ja tietämättömyyden verho toteutuvat negaation kautta: sieltä on poimittavissa ne ei-haluttavat asenteet, taustavaikuttajat ja muut tekijät, jotka saattavat vääristää muuten hyvyyteen ja reiluuteen

kykenevien ihmisten rationaalista harkintaa. Esimerkiksi henkilö, joka on tosielämässä erityisen vauras, ei välttämättä kannattaisi eroperiaatteen mukaista käsitystä tulonjaosta, vaikka tietäisi ja tiedostaisikin sen olevan kokonaisuuden kannalta reiluinta. Demokraattisessa deliberaatiossa tällaiset vaikuttimet otetaan huomioon, eikä niiden anneta hämätä rationaalisten ihmisten arvostelukykyä. (s. 16-17, 122-123, 173-175)

Hyvyys ja velvollisuudentunto

Rawlsin moraalifilosofinen käsitys ihmisistä hyvinä toimijoina luo pohjan koko reiluuden ajatukselle. Hän rinnastaa hyvyyden rationaalisuuteen: hyvyys on toimia siten, kuten itse toivoisi muiden toimivan. On järkevää, että ihmiset toimivat hyvin, so. rationaalisuus on moraalisen hyvyyden edellytys. Rationaaliset, ja näin ollen hyvät, ihmiset kykenevät tekemään perustavanlaatuisia ratkaisuja alkutilanteessa, vaikka heidän tietonsa todellisuudesta on varsin rajallinen tietämättömyyden verhon takana. Rationaalisuus ei siis vaadi tai merkitse suurta tiedon määrää, vaan kykyä prosessoida päätöksiä hyvin vähästäkin tiedosta. Puhtaasti rationaalinen ratkaisu, ilman moraalisia velvoitteita tai muuta vastaavaa taakkaa, saattaisi tietyissä tilanteissa olla ei-hyvä, paha päätös. Hyvyys merkitsee siirtymistä laskelmoinnin yläpuolelle, kykyä rationalisoida rationalisointi, jolloin oikeudenmukaisuusprioriteetin mukaisesti leksikaalisesti ensisijaisemmat arvot kumoavat tehokkuusargumentin. Oikeudenmukaisuus myös mahdollistaa laajemmassa mielessä hyvän yhteiskunnan: oikeudenmukaisessa järjestelmässä ei ilmene kateutta eikä menestyksentavoittelua muiden kustannuksella, koska sen reiluudesta on päätetty yhteisymmärryksessä. (s. 347-350, 464-465)

Käytäntö asettaa Rawlsin oikeudenmukaisuusteorialle rajoitteita. Jos oikeudenmukaisuus ja reiluus merkitsee yhteisesti sovittuja pelisääntöjä, tuleeko alkutilanne ja sopimuksenmuotoilu toteuttaa uudestaan joka kerta kun yhteisön koostumus muuttuu eli joku syntyy tai kuolee? Tämähän ei voi olla mahdollista, ei edes silloin vaikka yhteisö olisi pieni. Toisaalta deliberatiiviseen demokratiaan on sisäänrakennettuna jatkuvasti itseään korjaava mekanismi; oikeudenmukaisuutta määritellään taukoamatta, kun lainsäädäntö ja yhteiskunnallinen normisto vähitellen muuttuvat. Kaikkia ongelmakysymyksiä ei kuitenkaan voida käsitellä välittömästi ja rinnakkaisten prosessienkin määrällä on rajansa. Näiden seikkojen vuoksi ihmiset tuntevat, ja heidän tuleekin tuntea, velvollisuutta

olemassaolevan oikeudenmukaisuuskäsityksen ylläpitämiseen. Rawlsin lähtökohtana on, että myös epäoikeudenmukaisina pidettyjä instituutioita ja lakeja tulee ylläpitää silkasta velvollisuudentunnosta. Niiden muuttamiseen tulee osallistua, mutta mikäli niitä vastaan ryhdytään rikkomaan, menettää koko järjestelmä merkityksensä. Vain ja ainoastaan korkeimpia vapauksia uhkaavat epäoikeudenmukaisuudet sallivat Rawlsin mielestä kansalaistottelemattomuuden. On parempi sietää pieni määrä epäoikeudenmukaisuutta nyt ja muuttaa asiat reilummiksi tulevaisuudessa, kuin kapinoida epäoikeudenmukaisuutta vastaan ja romuttaa reilumman järjestelmän mahdollisuus. Kyse on reiluudesta paitsi kanssaihmiä, myös itse järjestelmää kohtaan, joka ei ole täydellinen eikä erehtymätön. (s. 293-295, 311, 342)

Utilitarismin, libertarismin ja tehokkuusajattelun kritiikki

Oikeudenmukaisuus reiluutena asettuu erityisesti sellaista ajattelua vastaan, jonka mukaan tehokkain ja optimaalisin vaihtoehto on aina paras mahdollinen. Käsitteet ”tehokas” ja ”optimaalinen” eivät kuitenkaan ole itsessään ongelmattomia, kuten Rawls huomauttaa. Ne ovat arvolatautuneita käsitteitä, joita pidetään jotenkin erityisen hyvin mittaavissa olevina, mutta mittarit ovat rajoittuneet kvantitatiivisiin menetelmiin, yleensä rahaan. Sellaisia asioita kuten hyvinvointi tai onnellisuus ei voida käsitellä tehokkaan ja optimaalisen periaatteilla. Mutta edes kansantaloutta, mihin nämä käsitteet ainakin näennäisesti sopivat, ei voida Rawlsin mukaan alistaa niiden vietäväksi. Tätä hän perustelee *Pareto-
tehokkuuden* ”sokeuden” kautta eli miten jopa räikeimmät epätasa-arvon ja epäoikeudenmukaisuuden muodot voivat olla matemaattisesti tarkasteltuina tehokkaita vaihtoehtoja. Hän kääntää tehokkuuden tavoittelun prioriteettilistalla alemmaksi: tehokkuusmielessä huonompi tilanne voi olla toivottavampi, mikäli se on oikeudenmukaisempi ja yksilön kannalta reilumpi. Kahden yksilön yhteiskunnassa A:n hyödyn 5 ja B:n hyödyn 5 summa voi-
kin olla ”suurempi” kuin A:n hyödyn 10 ja B:n hyödyn 2 summa. (s. 58-61)

Vastaavanlaisia osiensa summaa suurempia merkityksiä Rawlsin mukaan on kaikkialla yhteiskunnassa, ei ainoastaan rahamittallisessa tulonjaossa. Utilitaristinen käsitys kaikkien yhteenlasketusta suurimmasta hyödystä ei ota kantaa tasa-arvoon ja oikeudenmukaisuuteen. Myöskään libertaristinen täydellisen vapauden ihannoiti ei hänen mukaansa osaa huomioida kuin vapauden kääntöpuolta, vapautta *jostakin*. Oikeudenmukaisuudessa

tulisi kuitenkin korostua mahdollisuuksien tasa-arvon sijaan eroperiaatteen mukaisesti todellisten ja toteutuvien mahdollisuuksien tasa-arvo, vapautta *johonkin*. Kaikilla voi olla täysi vapaus kouluttautua ja näin hankkia kykyjään vastaava asema sekä siitä saatava hyöty. Mutta ilman sellaisia yhteiskunnan rakenteita, jotka mahdollistavat myös heikommista lähtökohdista tuleville ja vääryyttä kärsineille tosiasiallisesti samat mahdollisuudet, ei järjestelmä ole reilu. (s. 73-78)

Vaikkakin Rawls näkee ihmiset ensisijaisesti hyvinä ja rationaalisina, hänelle rationaaliseen käyttäytymiseen kuuluu myös oman edun ajaminen, jopa suoranainen itsekkyyks. Miksi vähempiosaisten pitäisi tyytyä siihen, että parempiosaisten asema entisestään paranee vain ja ainoastaan siksi, koska silloin koko yhteiskunnan kokonaishyöty kasvaa? Rawlsin mukaan tämä on sellainen vaatimus, joka tekee kaikesta muusta kuin oikeudenmukaisuudesta reiluutena pitkällä aikavälillä kestäväksi. Tyytymättömyys, tunne epäoikeudenmukaisuudesta, purkautuu ennemmin tai myöhemmin ja purkautuessaan sitä ei ole kohdistettu mihinkään, vaan se on pelkkä tuhoava voima. Näin ollen eroperiaatteen mukainen ei-tehokkuusajattelu on reiluinta myös parempiosaisten myöhempien sukupolvien kannalta, koska he eivät ehtisi nauttia paremmasta asemastaan, mutta joutuisivat kärsimään edeltäneiden sukupolvien etuoikeuksien aiheuttamasta tyytymättömyydestä. (s. 154-157)

Lopuksi

Kaiken kaikkiaan oikeudenmukaisuus reiluutena merkitsee tietyn tason tunteen ja välittämisen asettamista ”kylmän” rationaalisen päätöksenteon edelle. Meillä voi olla legitiimi oikeus (*entitled*) johonkin asiaan ilman että me todella ansaitsemme (*deserving*) sitä. Vahvimman, rikkaimman, älykkäimmän tai muun vastaavan hierarkkisen aseman oikeudella yksilöllä voi olla oikeus ja jopa oikeutus toimia haluamallaan tavalla. Siitä huolimatta tällainen toiminta ei ole välttämättä ansaittua, jos se loukkaa muiden oikeuksia tai rajoittaa muiden vapautta. Alkutilanteen neutraaliuden kautta myös ne, joilla olisi kyky ja mahdollisuus toimia ”epäreilusti”, toimivat siten kuin on koko yhteisön ja yhteiskunnan kannalta reilua.

Rawlsin teoria ei ole missään nimessä aukoton eikä ongelmaton, vaan siihen sisältyy paljon oletuksia ja jossittelua. Neljännesvuosisadan ajan hän pyrki rakentamaan taustamalleja ja tukevia selityksiä teorialleen, mutta viimeistelystä huolimatta sen

lähtökohtaiset oletukset voidaan aina asettaa kyseenalaisiksi: onko ihminen hyvä tai edes rationaalinen olento, miten alkutilanne saavutetaan tai voiko sitä edes imitoida, ja onko ”reiluus” loppujen lopuksi edes haluttava asiantila? Joten pohjimmiltaan kyse on hyvin poliittisesta dilemmasta. Oikeudenmukaisuus reiluutena on yhden miehen näkemys, johon liittyy sekä kannattajien että vastustajien joukko. Kertonee kuitenkin jotain sekä Rawlsin ajatuksista että modernista länsimaisesta traditiosta, miten helposti hyväksyttävissä oikeudenmukaisuusteorian ajatukset ovat paitsi tavalliselle lukijalle, myös lainsäädäntävallan omaaville instituutioille olemassaolevien lakien kautta implisiittisesti pääteltynä.

Oikeudenmukaisuus reiluutena voisi olla toisin sanoin muotoiltuna vastuullista vapautta: kaikkein tärkeintä on ihmisten vapaus elää ja toimia kuten parhaaksi näkevät, mutta kuitenkin siten, että hyödyn kasvu koituu aina vähäosaisimpien hyväksi. Jos asiaa katsotaan tästä näkökulmasta, kenties Rawls ei niinkään pyrkinyt luomaan mitään uutta traditiota tai vallankumouksellista paradigmaa, vaan kokoamaan teoreettisen filosofisen mallin sen taustalle, miten länsimainen liberaalidemokratia ja hyvinvointivaltio toimivat. Siksi se intuitiivisesti tuntuu sellaiselta konseptilta, joka on helppo hyväksyä – olemme jo kasvaneet siihen.